

e-ISSN: 2651-3595

kalemname

Kırıkkale Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

8/15

HAZİRAN 2023

DergiPark
AKADEMİK

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

EBSCOhost

SOBIAD

SIA
Scientific Indexing Services

**Academic
Resource
Index**
ResearchBib

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

e-ISSN: 2651-3595

Sayı/No:15

Haziran/June 2023

Dergi Eski Adı: Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)

(Eski ad altında yayımlanan sayılar: 2016, Cilt:1 Sayı:1-2; 2017, Cilt:2 Sayı:3-4; 2018, Cilt:3 Sayı:5)

Eski e-ISSN: 2547-9504

Previous Title: The Journal of Kırıkkale Islamic Sciences Faculty

(Year Range of Publication with Former Title: 2016-2018 Vol:1, No:1-Vol: 3, No:5)

Former e-ISSN: 2547-9504

Kapsam: Dinî Araştırmalar-Sosyal Bilimler

Scope: Religious Studies-Social Sciences

Periyot: Yılda 2 Sayı (Haziran & Aralık)

Period: Biannually (June& December)

Yayın Dili: Türkçe, İngilizce, Arapça, Almanca.

Publication Language: Turkish, English, Arabic, German.

Kalemname, yılda iki sayı yayımlanan uluslararası bilimsel ve hakemli bir dergidir.

Kalemname is an international peer-reviewed academic journal published twice a year.

Makaleler; İngilizce-Türkçe başlık, öz (en az 150 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram), İngilizce özet (en az 250 kelime) ve İSNAD atıf sistemine uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an English-Turkish title, an abstract (at least 150 words), keywords (at least 5 concepts), a summary (at least 250 words), and a bibliography prepared with the ISNAD

**MUSTAFA SÂDİK er-RÂFÎ'İN İ' CÂZU'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNDE
İKTİBAS SANATI****Adnan ARSLAN**

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

Assoc. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University Faculty of Islamic Sciences

Department of Arabic Language and Rhetoric

Bilecik, Türkiye.

adnan.arslan@bilecik.edu.tr

orcid.org/0000-0002-3989-6612

Öz:

Kur'an'ın i'câz vecihlerinden birisi kuşkusuz onun eşsiz nazmıdır. Bu yüzden İslam tarihinde oldukça erken bir dönemden itibaren Kur'an'ın nazmındaki i'câzın hangi açılardan zuhur ettiği araştırılmıştır. Ancak i'câzu'l-Kur'an, diğer Kur'an ilimleri gibi statik bir niteliğe sahip değildir. Asırlar içerisinde yeni bilimsel veriler ve yaklaşımlarla adeta dinamik bir hâl almıştır. İlk asırlarda üzerinde titizlikle durulan fesahat ve belagatin yanı sıra zaman içerisinde sureler ve ayetlerin birbirleriyle olan münasebetleri, sanatsal tasvirler, ses ahengi, keşfedilen bilimsel verilerin Kur'an'ın beyanına mutabık düşmesi vb. açılardan i'câz araştırmalarının kapsamı hep genişlemektedir. Geçen yüzyılda bu sadette eser kaleme alanlardan birisi Mustafa Sâdik er-Râfi'î'dir (ö. 1937). *İ'câzu'l-Kur'ân* adlı eserinde yeni bakış açıları getirerek konuya katkıda bulunmuştur. Rafi'î, esas olarak bir edebiyatçıdır. Doğal olarak i'câz konulu bu eseri de hatırı sayılır ölçüde edebi üslubundan nasibini almıştır. Bu üslubun bir bütün hâlinde ele alınması bilimsel bir makalenin sınırlarını zorlayacaktır. Bu yüzden bu makalede eserde bir bedî' sanatı olan iktibas çerçevesinde inceleme yapılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Râfi'î, İktibas, İ'câz, Bedî'.**THE ART of İKTİBAS in MUSTAFA SÂDİK al-RÂFÎ'İ'S İ'JAZ al-QUR'AN****Abstract:**

One of the i'jaz aspects of the Qur'an is its unique verse. Therefore, from a very early period in the history of Islam, he researched the aspects of the i'jaz in the verse of the Qur'an. However, i'jaz al-Qur'an does not have a static quality like other Qur'anic sciences. Over the centuries, it has become almost dynamic with new scientific data and approaches. In addition to the eloquence and that were meticulously emphasized in the first centuries, the relations between

the suras and verses over time, artistic descriptions, sound harmony, the agreement of the scientific data discovered with the statement of the Qur'an, etc. In this respect, the scope of i'jaz research is always expanding. Mustafa Sâdık al-Râfi'î is one of those who wrote in this manner in the last century. He contributed to the subject by bringing new perspectives in his work called *Îjâz al-Qur'an*. Rafi'î is mainly a writer. Naturally, this work on i'jaz has had its share of literary style to a considerable extent. Considering this style as a whole will push the limits of a scientific article. Therefore, in this article, it is aimed to examine the work within the framework of iktibas, which is an art of bedi'.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Rafi'î, Quotation, I'jaz, Bedi'.

GİRİŞ

Kur'an'da pek çok ayette, önceki kavimlere gönderilen peygamberlerin kendi milletleri tarafından tekzip edildiği anlatılır.¹ Hatta bu tekzibin tüm peygamberlere şamil olduğu belirtilerek Hz. Muhammed (sav) teselli edilir.² Risaleti inkâr edilen bu ilahi elçilere kimi zaman mucizelerle yardım edilmiştir.³ Mucizeler bir manada peygamberleri psikolojik olarak tatmin edip teselli vermek amaçlıdır. Zira onlar da birer insandır⁴ ve yalanlanma gibi ağır bir suçlamaya karşı desteğe ihtiyaç duyarlar. Bu ilahi yardım Hz. Nuh'ta gemi⁵, Hz. Salih'te sayha⁶, Hz. Musa'da asa⁷ ve Hz. İsa'da şifa⁸ suretinde tezahür etmiştir.

Hz. Muhammed'den önceki tüm peygamberlerin şeriatları daha sonra gelen peygamberler tarafından ya takip edilmiş ya da kısmen neshedilip yeni şeriatlar gönderilmiştir.⁹ Bir şeriatın kısmen ya da tamamen bir sonraki peygamber şeriatı tarafından neshe uğraması Hz. Muhammed ile son bulmuştur. Çünkü o, hâtemu'l-enbiyadır.¹⁰ Kendisinden sonra bir peygamber gelmeyecekse elinde zuhur eden mucize de kıyamete kadar sürüp gitmelidir. İşte o bitmez tükenmez mucize, benzersiz bir beyana sahip olan Kur'an-ı azimü'ş-şandır.

¹ Sâd 38/12-13; Kâf 50/14.

² el-En'âm 6/165.

³ el-Bakara 2/60; el-Mâide 5/112-115.

⁴ el-Kehf 18/110.

⁵ Hüd 11/36-39.

⁶ el-A'râf 7/78; Fussilet 41/17; el-Kamer 54/31.

⁷ el-Bakara 2/60.

⁸ Âl-i İmran 3/49.

⁹ el-Bakara 2/106.

¹⁰ el-Ahzâb, 33/40.

Hız. Muhammed müşrikler tarafından tekzip edilince, onu teskin ve teselli etmek daha da ötesi davasını tasdik etmek için Allah tarafından bizzat Kur'an'ın kendisi mucize olarak takdim edilmiştir. Müşrikler Hız. Muhammed'i kimi zaman bir şair,¹¹ kimi zaman da bir sihirbaz olarak¹² itham etmiştir. Buna karşılık Kur'an, eğer Muhammed bir şairse ve onun sözleri de şairse siz de böyle bir şiirin benzerini getiriniz mealinde onlara meydan okumuştur. Bu mealdeki ayetlerle, Kur'an'ın eşi benzeri getirilemeyecek bir mucize olduğu ilan edilmiştir.¹³

Kur'an'ın hiçbir beşerî güç tarafından benzerinin getirilemeyecek bir mucize oluşu, asırlar boyu Müslümanlar nezdinde son derece güçlü bir delil olmuştur. Hız. Muhammed'in tek mucizesi Kur'an değildir. Ancak diğer mucizeler bir kısmı mütevatir, çoğunluğu haber-i vahid ile aktarıla gelen rivayetlere dayanıyor iken Kur'an, belagat ve fesahatiyle göz önündedir. Nüzul zamanında kendisini inkâr edenlere yaptığı muaraza daveti yani aynı meydan okuma hâlen geçerlidir. Bu davete tabiri caiz ise Müslümanları mahcup edecek hiçbir karşılık verilememiştir.

Belagat ve fesahat açısından Kur'an'la yan yana konulup en azından kıyaslama yapılabilecek bir eserin vücuda çıkmamış olması, onun beyanına inkârcıların hiç itiraz etmediği anlamına gelmez. Nüzul zamanından günümüze kadar Kur'an'ı nakzetmek için birtakım iddialar her asırda ileri sürülmüştür. Hız. Peygamberin başka birilerinden destek aldığı,¹⁴ ayetlerin büyüden ibaret olduğu,¹⁵ eskilerden beri söylene gelen efsanelerin tekrar edildiği¹⁶ vb. nüzul süreci içerisinde birtakım ithamlar olmuştur. Kur'an'ı tezyif etmek isteyenler nüzul sonrası da sahneye çıkmıştır. Kime ait olduğu tam olarak tespit edilemeyen *Kitâbu'd-Dâmiğ* ve *Kitâbu'z-Zümrüüd* gibi kitaplarda Kur'an'ın fesahatine yönelik eleştiriler yer almıştır.¹⁷ İ'câzu'l-Kur'ân muhtevalı klasiklerinden olan *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân* adlı eserde müellif Hattâbî (ö. 388/998), Kur'an'ın belagatine yönelik yapılan müşahhas itirazlara cevaplar vermektedir.¹⁸ Kaynaklarda Ebû Bekr er-Râzî'nin de (ö. 313/925) Kur'an'ın nazmını diğer

¹¹ et-Tûr 52/30.

¹² Sâd 38/4.

¹³ el-Bakara 2/23; el-İsrâ 17/88; Hûd 11/13-14.

¹⁴ en-Nahl 16/103.

¹⁵ el-En'âm 6/7.

¹⁶ el-Mutaffifin 83/13.

¹⁷ Ayrıntı için bk. İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/179-184.

¹⁸ Ebû Suleymân el-Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân* (Selâsu Resâil fi i'câzi'l-Kur'ân içinde), thk. Muhammed Halefullâh, Muhammed Za'lûl Selâm (Mısır: Dâru'l-maârif, ts.).

Arap şiiirleriyle bir tuttuğu ve bu doğrultuda i'câzı hedef aldığı söylenmektedir.¹⁹ Kur'an'ın i'câzına yönelik eleştiriler bunlarla sınırlı değildir. Hatta muaraza sadedinde bazı teşebbüsler de olmuştur.²⁰ Ancak bu teşebbüsler fesahat açısından muarazaya bir örnek olmaktan çok uzak görüldüğü için hiçbir devirde İslam'a karşı olanlar tarafından argüman olarak kullanılmamıştır. Yine bu yüzden olmalıdır ki Kur'an'a karşı oryantalist menşeli çalışmalarda, fesahat ve belagat yerine Kur'an'ın cem ve istinsah edilmesi, kıraat farklılıkları ve şahsi Mushaflar gibi nazımdaki i'câzı ilgilendirmeyen ikincil ve tarihi problemler itiraza konu edilmiştir.²¹

İlk müşrikler tarafından başlatılan Kur'an aleyhindeki ithamlardan günümüz ateistlerinin iddialarına kadar vahye yönelik tüm eleştiriler, Kur'an'ın i'câzını farklı açılardan ortaya çıkarmaya dair gayretleri hep canlı tutmuştur. Âlimler, Kur'an'ı müdafaa etmek için yeni itirazlara yeni cevaplar vermek lüzumu hissetmişlerdir. Bu yüzden i'câzu'l-Kur'ân ilmi dinamikliğe sahip bir disiplin olarak, keşfedilen bilimsel veriler, yeni edebiyat açılımları, iktisadi, hukuki, sosyolojik ve psikolojik kuram ve yaklaşımlarla sürekli zenginleşmektedir.

İ'câzu'l-Kur'ân ilminin tarihi gelişimi ve yaklaşımlarla ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur. Bunlar içerisinde belli başlı yayınlara atıfta bulunarak²² konumuzu teşkil eden Mustafa Sâdık er-Râfiî'nin *İ'câzu'l-Kur'ân* adlı çalışmasındaki iktibas sanatı uygulamalarına değinilecektir. Konu hakkındaki oldukça genel bu girişten sonra müellifin hayatı, eserleri, ilmi ve edebi şahsiyeti hakkında detaya girilmeyecektir. Zira bu hususta zaten literatürde yeterli bilgi vardır.²³ Müellifin söz konusu eseri hakkında genel bir tanıtım ve tenkitte bulunmaya da ihtiyaç

¹⁹ Abdurrahmân Bedevî, *Min târihi'l-ilhâd fi'l-İslâm* (Beyrut: Muesseset'ul-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-neşr), 1980), 178-179

²⁰ Kur'ân'a muaraza kapsamında oluşmuş literatürün üslup eleştirisi için bk. Meşkûr Kâzım el-'Avvâdî, "Mu'âradatu'l-Kur'ân fi'l-mi'yâr'il-üslûbî", Kufa *Studies Center Journal* 1/6 (2007), 15-33. Kur'an'ın muârazasına dair i'câz tarihi boyunca ortaya konmuş delillerin bir derlemesi hakkında bk. Lu'lue bint Abdullâh b. Ahmed, "Mu'âradatu'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Journal of Al-Farahidi's Arts* 14/49 (2022), 338-361.

²¹ Bu itirazlar ve verilen cevaplar hakkında bk. Hafsa Nasreen, "Oryantalistlerin Kur'an Üzerine İddiaları Eleştirel Bir Çalışma-", çev: Ozat Shamshiyev, ERUIFD 1/16 (2013), 109-125. Oryantalistlerin eleştirileri ayrıca vahyin kaynağına yönelik de olmuştur. Bu konu hakkındaki bir çalışma için bk. Hatice Er, *Oryantalistlerin Kur'an Vahyi ve Kur'an'ın Kaynağına Yönelik İddiaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016). Türkiye'de konu hakkında yapılmış lisansüstü tezler hakkında bir derleme için bk. Hüseyin Polat, "Oryantalistlerin Kur'ân Araştırmaları Hakkında Türkiye'de Yapılmış Lisansüstü Tezler -Tespit ve Tematik Tasnif", *Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/2, 88-109.

²² Numan Konaklı, "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2012), 251-290; Mehmet Emin Yurt, "İ'câzu'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 191-226; Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403-406.

²³ Erol Ayyıldız, "Mustafa Sadık er-Rafiî'nin Hayatı, Edebî Cephesi ve Eserleri", *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1989), 27-35; Erol Ayyıldız, "Mustafa Sâdık Er-Râfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/353-354.

görülmemiştir. Zira bu çerçevede Türkiye’de olmasa da Arap dünyasında hatırı sayılır miktarda araştırma yapılmıştır ve bunlara ulaşmak da mümkündür.²⁴ Bu makalede müellifin eserinde uyguladığı iktibas sanatı incelenecektir. İktibas söze tesir ve estetik değer katan ayrıca uygulanma biçiminin de edebi bir hüneri gerektirdiği önemli bir sanattır. Bu yüzden şiir ve nesirde edebiyatçıların iktibas sanatını nasıl uyguladıkları akademik çalışmaların ilgisini çekmiştir.²⁵ Râfî’ nin söz konusu eser çerçevesinde iktibas eksenli bir çalışma mevcut değildir. Muhtemelen eserin başlığı ve muhtevasının teknik oluşu dikkatlerin teorik yönüne yoğunlaşmasına neden olmuştur. Hâlbuki Râfî, her eserinde olduğu gibi edebi dil ve üslubundaki maharetini İ’câzu’l-Kur’ân’da da göstermek istemektedir. Dolayısıyla makale, edebi bir sanatın önemli bir edebiyatçı tarafından uygulanma şeklini tespit ve tasvir ederek alana katkı sunmayı amaçlamaktadır. Öncelikle iktibasın ne olduğu hakkında bilgi verilecek ve sonrasında bu sanatın nasıl uygulandığı irdelenecektir.

1. İktibas

Bedî’ sanatları içerisinde yer alan iktibas; *nesir yahut şiirde sözün Kur’an veya hadisten bir şeyler içermesidir*.²⁶ Edebiyatçılar bu sanatı kullanarak sözlerini daha değerli hâle getirmeyi amaçlamaktadır.²⁷ Diğer taraftan başarılı ve yerinde bir iktibas, yazarın başka metinlere olan hâkimiyetini göstermiş olacağı için yazarın itibarı açısından ayrıca bir ehemmiyeti vardır.

2. Rafî’de İktibas Uygulamaları

İslam telif geleneğinde iktibas oldukça rağbet gören bir sanat olmakla beraber bunun yoğunluğu ve niteliği hususunda doğal olarak yazardan yazara farklılık gözlemlenir. Örneğin pek çok şairin Kur’an’dan alıntılar yaparak şiirlerini süslediği bilinirken özellikle Ebû Temmâm’ın (ö. 231/846) bu konuda öne çıktığı görülür.²⁸ Zühd şirinin atası sayılan Ebu’l-Atâhiye de (ö. 210/825 [?]) Kur’an’dan yaptığı ustaca iktibaslarla tanınır.²⁹ Arap şiirinde iktibas

²⁴ İzzet Muhammed Ahmed, “el-İ’câzu’l-Kur’ânî ‘inde’r-Râfî’î”, *el-Va’yu’l-İslâmî* 20/231 (1984), 16-27; Abdu’l-Abbâs Salâhuddîn, “er-Râfî’î ve kadîyyetu’l-i’câz fi’l-Kur’ân”, *el-Edebu’l-İslâmî*, 11/43-44 (2004), 16-26; Buveyş İzzuddîn, “Hakîkatu’l-i’câzi’l-Kur’ânî ‘inde’r-Râfî’î”, *et-Turâsu’l-‘Arabî* 17/68 (1997), 112-116.

²⁵ Şiirde iktibas incelemesine dair örnek bir çalışma için bk. Fâtıme Ahmed Hamâd, “Ferah Mensî Muhammed, Eseru’l-iktibâs ve’t-tadmîn fi şî’ri Lisânu’d-dîn b. el-Hatîb”, *Mecelletu Câmi’ati’l-Enbâr* (2017), 68-100.

²⁶ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb fi fînûni’l-edeb* (Kahire: Dâru’l-Kutub ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 1423), 7/182. Kavramın Arap edebiyatında kullanımına dair müstakil bir çalışma için bk. İbrahim Kara, “Arap Belâgatında İktibas Sanatı”, *Artuklu Akademi* 8/1 (2001), 77-98. Ayrıca bk. İsmail Durmuş, “İktibas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/52.

²⁷ Kavram ve uygulaması hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Reyhan Keleş, *Divan Şiirinde Lafzî Âyet Ve Hadis İktibasları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

²⁸ Ali b. Muhammed el-Hamûd, “Eseru’l-Kur’ân fi şî’ri Ebî Temmâm”, *Mecelletu’l-‘Ulûmi’l-‘Arabîyye*, 16 (2010), 180-240.

²⁹ Abdülkerîm Hecras, “et-Tenâsu’l-iktibâsî ve devruhû fi intâci’d-delâle fi şî’ri Ebi’l-‘Atâhiye”, *Mecelltu*

“Bilemezsün ilahını, hevası mı yaptı yoksa ilahını ağzının içine mi koydu? Onlar (İbnü'r-Râvendî'nin iddiaları) birbiri üstüne yığılmış karanlıklar olarak nitelendirilmiştir.”³³

Burada Râfiî'nin Câsiye suresi 23. ayet; اَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ الْإِلَهَ هَوَاهُ “İlahını hevası edineni gördün mü?” ve Nûr suresi 40. ayet; ظَلَمْتُ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ “Birbiri üstünde zulmetler” ifadelerini kendi metnine derç ettiği dikkat çeker. Müellif, inkâr etmeyi peşinen kabullenmiş ve bunu temellendirmek için de safsatalarıyla yetinen İbnü'r-Râvendî'nin düştüğü hâli, bizzat Kur'an'ın tasvir etmesini yahut konumlandırmasını ister. Kur'an'ın nazarında hevasının peşinde koşanlar nefsi arzu ve heveslerinden sahte bir ilah edinmiş olurlar. Onların kaygısı hakikat değil, perestiş ettikleri nefisleridir. Böyle kimselerin Kur'an hakkındaki düşünce ve sözleri de en fazla denizlerin diplerine doğru alçaldıkça artan karanlık üstüne karanlık mesabesinde. Böyle zındıklar daha derin düşündükçe dalalet ve sapkınlıkta da daha derinlere yani kat kat daha fazla karanlıklara dalmaktadırlar. Zira onların hevaları artık ilahları olmuştur. Bir Allah'a ibadet etmekle huzur bulan Müslümanlar gibi onlar da ilahlarından ibaret olan heva, heves ve nefislerinin çizdiği yolda ilerlemekle daha doğrusu karanlıklara batmakla teselli bulmaktadırlar. Allah kelamına temerrüt ederken kullandıkları dilden anlaşılmalıdır ki onlar, kendi dillerini ilah edinmişlerdir. Râfiî'nin iktibaslarından bu ve benzer anlamları çıkartmak mümkündür.

İktibas sanatı, sağlam bir tutarlılıkla kurgulandığı zaman metne anlamsal derinlik kazandırmaktadır. Râfiî'nin iktibaslarından bir kısmı iktibastaki bu amacı hakikaten yerine getirmektedir. Yorumunu nispeten uzatmak zorunda kalacağımız aşağıdaki paragraf bunun bir örneği olacaktır:

هو كتاب السماء إلى الأرض مُستقراً ومُستودعاً، وقد جاء بالإعجاز الأبدي الذي يشهد على الدهر ويشهد الدهر عليه.

“O, Semadan arza müstakar ve müstevda' bir sema kitabıdır. Zamana şahitlik eden ve zamanın da kendisine şahitlik ettiği edebi bir i'câz getirmiştir.”³⁴

Râfiî burada Hûd suresinin altıncı ayetine göndermede bulunur. Ayetin tamamı ve mealî şöyledir:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلُّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ

³³ Râfiî, *I'câzu'l-Kur'ân*, 182.

³⁴ Râfiî, *I'câzu'l-Kur'ân*, 32.

“Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah’ın üzerine olmasın. Allah onların halen bulunduğu yeri de emanet olarak konulacağı yeri de bilir; hepsi apaçık kitapta vardır³⁵.

Ayette geçen *müstevda’* ve *müstekarr* kelimelerinin ne anlama geldiği hususunda müfessirler birbirinden farklı yorumlarda bulunmuştur. Gördüğümüz kadarıyla bu yorumlar uzayıp gitmektedir. Burada bu tefsirlere göz atacak değiliz. Ancak şurası önemlidir ki Râfiî, manası bakımından zengin iki ifadeyi Kur’an’ı methederken iktibas etmiş ve kendi cümlelerine bu suretle geniş anlamlar yükleyebilmiştir. Okuyucu müellifin bu ifadeleriyle neyi kastettiğini anlamak için tefsirlere bakmak zorunda kalacak ve o kaynaklardaki yorumlar aynı zamanda Râfiî’in ibaresine de zenginlik katmış olacaktır.

Müellifin iktibasları çoğu zaman cümle akışını etkilemeyecek sessizlikte gerçekleşir. Bu iktibaslar öylesine doğal bir akıcılık içerisinde yer alır ki büyük ihtimalle okuyucu buralarda başka bir metinden alıntı yapıldığını hissetmeyecektir.

Eserin *Kur’ân Tarihi* başlıklı faslında Râfiî, sure ve ayetlerin bir anda nazil olmayış hikmetlerini izah eder. Burada şöyle der:

وذلك بحسب الحاجة التي تكون سبباً في النزول، وليثبت به فؤاد النبي - صلى الله عليه وسلم

“Bu ise nüzule sebep olan ihtiyaca ve Hz. Peygamberin (sav) gönlünü teskin etmek amaçlıdır.”³⁶

Bu cümlede geçen *فؤاد النبي* ifadesi bizzat Kur’an’dan iktibas edilmiştir. Furkân suresi 32. ayette Allah, *لِنُنَبِّئَكَ بِهِ فُؤَادَكَ* buyurarak Kur’an’ın tek seferde nazil olmayış hikmetini belirtir. Râfiî, ayetteki ifadeyi *فؤاد النبي* şeklinde değiştirmiştir.

Benzer bir örneğe Kur’an’ın Arapları tek bir çatı altında toplayabilme gücünü anlattığı fasılda rastlanır. Araplar İslam öncesi dönemde birbirleriyle daima savaş halinde iken Kur’an’ın terbiyesiyle bir araya gelebilmişler ve muktedir devletler ve medeniyetler kurabilmiştir. Râfiî bu hadiseyi anlatırken yine Kur’an ile teyit eder ve şöyle der:

ولقد كان من إعجاز القرآن أن يجمع هؤلاء الذين قطعوا الدهر بالتقاطع على صفة من الجنسية لا عصبية فيها إلا عصبية الروح، إذ أخذهم بالفطرة حتى ألف بين قلوبهم

³⁵ Kur’ân Yolu (Erişim 09 Eylül 2022) Hûd 11/6.

³⁶ Râfiî, *İ’câzu’l-Kur’ân*, 33.

“Kur’an’ın mucizeliğinden birisi de şudur ki tarih boyu hep birbirleriyle çatışan bu Arapları tek bir unsur lakin asabiyet değil, manevi asabiyet üzere bir araya getirebilmiştir. Öyle ki onların kalplerini birbirine ülfetle yaklaştıracak kadar bir fitrat üzere toplamıştır.”³⁷

Bu paragrafta yer alan ألف بين قلوبهم ifadesi Enfâl suresi 63. ayetten iktibas edilmiştir. Birebir ayetten alındığı halde hiç sezdirmeden ve anlam ahengine halel vermeden cümle içerisine derç edilmiştir.

Diğer bir fasılda müellif, Kur’an’ın getirdiği ahlak esaslarına insanlığın ne kadar muhtaç olduğunu ve bu ahlak ilkeleri olmadan insanlığın hayvandan farkı kalmayacağı hakikatini işler. Paragraf bu mesajı Kur’an’ın beyanıyla teyit ettirerek biter:

ثم لصارت كل أمة كأنها جنس من الحيوان: في قيامه بنفسه، وانفراده بنوعه، وتميزه بالعداوة لغيره، فههنا أكل وههنا مأكول؛ فإذا العالم قد أودى وقطع دابر القوم الذين ظلموا.

(Ahlaki ilkeler olmasaydı) Her millet bir tür hayvana dönüşürdü. Kendi başına ayakta kalması, türü içinde münferit hareket etmesi, kendinden başkasını düşman görmesi... (Bu düşmanlıktan mütevellit olarak) şurada yer, burada ise yenir. Bu takdirde âlemin sonu gelir ve böylece zalimlerin de kökü kesilmiş olur.³⁸

Müellif, paragrafın bağlamıyla tamamen örtüşen bir iktibasla sözlerini sona erdirmektedir. İnsanlar fazilet hislerinden yoksun olurlarsa birbirlerine karşı şefkat ve merhamet duymayacaklar ve ilk fırsatta birbirlerine zarar vermeye çalışacaklardır. Böyle bir dünyada insan neslinin devam etmesine imkân yoktur. Bazı hayvanların nesli tükendiği gibi insanlığın da nesli tükenecektir. En’âm suresi 45. ayet, zalim kavimlerin en sonunda helak edileceğinden bahseder. Râfî de ayetteki bu ibareye atıfta bulunur. Bu iktibasa anlamca derinlik kazandıran başka bir husus daha vardır. Şöyle ki bir önceki ayette, zalim kavimleri helaka götüren şeylerin silsilesi verilir:

قَلَمَّا نَسُوا مَا دُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ

“Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unutunca her şeyin kapılarını onlara açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık! Böylece onlar birdenbire bütün ümitlerini yitirdiler.”³⁹

³⁷ Râfî, *I’câzu’l-Kur’ân*, 87.

³⁸ Râfî, *I’câzu’l-Kur’ân*, 95.

³⁹ Kur’an Yolu (Erişim 09 Eylül 2022) el-En’âm 6/44.

Bu ayete göre onların helak olma sebebi, uyarıları dikkate almamalarıdır. Buna ceza olarak kendilerine bolca imkânlar verilmiş ve bu imkânlarla azgınlığa düştükleri için de helaka uğramışlardır. Buna göre Râfîî'nin cümlesi şöyle bir anlam kazanır: İnsanoğlu Kur'an'ın ahlak ve fazilet manzumesini unutup heva ve heveslerine uyduğu vakit evet, geçici bir lezzet ve zevke nail olur. Kendini kayıtlayan ahlaki engellerden kurtulduğu için yalancı bir rahatlığa kavuşur. Ancak ne var ki ahlaksızlık yarışına giren tüm insanlardır. Hazların peşinde sınırsız ve hayâsızca koşmak tüm insanlığın tek hedefi olacağı birbirleriyle çatışmaya ve boğuşmaya başlayacaklardır. Çünkü çoğu hazzın tatmini hemcinsi olan diğer insanlar üzerinden olur. Kibir, hırs, riyakârlık, zorbalık, şiddet, cinsellik gibi hisleri tatmin etme hevesi ister istemez insanları karşı karşıya getirecek ve çatışmaya sevk edecektir. Bu yolun sonu ise Râfîî'nin de iktibasta bulunduğu gibi وَقُطِعَ دَائِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا insan neslinin kökünün kesilmesi olacaktır. Görüldüğü gibi yerinde bir iktibasla metne büyük bir anlam zenginliği kazandırılmaktadır.

Diğer bir fasılda Râfîî, *Kelîle ve Dimne* mütercimi İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) adlı büyük bir edebiyatçının Kur'an'a muaraza sadedinde bir şeyler kaleme aldığını fakat bir noktaya gelince ilahi kelamın benzerinin getirilemeyeceğini ikrar edip yazdıklarını yırtıp attığı iddiasını tartışır. Râfîî, bu iddiaları reddeder:

وإذا قيل لك إن فلاناً يزعم إمكان المعارضة ويحتج لذلك وينازع فيه، فاعلم أن فلاناً هذا في الصناعة أحد رجلين اثنين: إما جاهلٌ يصدق في نفسه، وإما عالم يكذب على الناس؛ ولن يكون (فلان) ثالث ثلاثة!

Eğer sana şöyle denilirse: Birisi Kur'an'a muaraza etmenin imkânını öne sürer ve bu konuda tartışıyor. Bil ki bu meselede insanlar sadece iki gruptur: Ya kendi kendine doğru söylediğini düşünen sadık cahildir ya da insanlara yalan söyleyen bir âlimdir. Hiç kimse bu meselede üçün üçüncüsü değildir. (Bu iki şıkkın haricinde bir şey düşünülemez.)⁴⁰

Kur'an'a muaraza ettiğini söyleyenlerin iki grupta toplanması gerektiğini söyleyen Râfîî'ye göre bunlar ya doğru söylediğini düşünen fakat Kur'an ile muaraza etmenin ne anlama geldiğini bilmeyen cahillerdir yahut insanları aldatmaya çalışan bir yalancı olmakla beraber meseleye vakıf olan bilgi sahibi kimselerdir. Bir üçüncü şık yoktur. Müellifin paragrafın akışını hiç bozmayan ve bağlama kuşkusuz mükemmel oturan bu iktibas, Mâide suresi 73. ayetten yapılmıştır. Ayetin ilgili kısmı şöyledir: “لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ” Allah için üçüncüsüdür diyenler muhakkak ki kâfir olmuşlardır.” Ancak şu var ki müellifin bir düşünceyi reddetmek

⁴⁰ Râfîî, *I'câzu'l-Kur'an*, 179.

tüzere dile getireceği cümlelerin bağlamı ile ayetin maksadı arasında bir paralellik bulunmamaktadır.

Bu çalışmada Râfiî'nin yapmış olduğu tüm iktibaslara yer vermek gibi bir amaç gözetilmemiştir. Eserdeki iktibasların yoğunluğu ve bir makalenin akademik kapasitesi göz önünde bulundurulduğunda bunun imkânsızlığı ve daha da önemlisi gereksizliği ortadadır. Ancak müellifin iktibaslarına genel bir bakış atarak üslubu hakkında fikir edinebilmek için bir tablo faydalı olacaktır. Sözü uzatmamak için metinlerin çevirisi yapılmayacak sadece iktibas edilen ayetlere işaret edilecektir.

Metin/İktibas	Sûre/Ayet Bilgisi	Sayfa Numarası
حياطة هذه النسبة الإنسانية فيما يُبتلى به الإنسان من الخير والشر فتنة	كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةٌ الْمَوْتِ وَتَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةٌ وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ el-Enbiyâ 21/35.	107
يبقى الإنسان من الدنيا كأنه في جهنم لا يموت فيها ولا يحيى	ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى el-A'îâ 87/13.	108
وإنما لمستيقنون أن هذه الدرجة هي نفسها التي سيجيز عليها العالم كرة أخرى ولله عاقبة الأمور	الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ el-Hacc 22/41.	116
وذهب أهل الفتن يتأولون عن معاني القرآن ويحرفون الكلم عن مواضعه	مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا en-Nisa 4/46	116
وهي تحقيق الإسلام، وأنه الحق الذي لا مرية فيه، وأنه فطرة الله التي فطر الناس عليها	فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا er-Rûm 30/30.	128
فلا تنفعهم نافعة حتى يأخذوا بأرائهم وينتحلوها، ثم لا تكون لهم الخيرة من أمرهم بعد ذلك فيما يأخذون وما يدعون	وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ el-Ahzâb 33/36.	141
فيقرهم على طباعهم وعاداتهم، ويستدرجهم من حيث لا يعلمون، ويمد لهم في الغي مدأ	وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ el-A'râf 7/182	164
ثم يكون مع هذا كله من فعله وفعلهم أن يثوب إليه الأمر ويستوسق على ما أراء، وأن تعطيه تلك الأمة عن يد وهي صاغرة للحق	قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ et-Tevbe 9/29.	164

Râfiî'nin iktibasları görüldüğü üzere metinle tutarlılığı açısından takdire şayandır. Ancak şu var ki bazı iktibaslarda müellif, ayet ve bağlam arasında nispeten zayıf bir bağ kurar. Yahut seçtiği kelimeler ile iktibasta bulunduğu ayetin içeriği birbirine uygun düşmez. Aşağıdaki paragrafta iktibastaki gelişi güzellik kolayca görülecektir:

إن النجم المنير فوق هلاله ليظهر في العيون القصيرة كأنه نقطة فوق نون، وهل رأوا إلا كلاماً تضيء أفاضه كالمصابيح، فعصفوا عليه بأفواههم كما تعصف الريح يريدون أن يطفئوا نور الله

“Hilali üzerindeki parlak yıldız kısa görüşlü gözlere nûn harfinin üzerindeki noktaymış gibi görünür. Hâlbuki lafızları lambalar gibi parlaktan bir kelamdan başka ne görmüşler ki? Ağızlarıyla Allah'ın nurunu söndürmek isteyerek rüzgârın estiği gibi estiler.”⁴¹

Bu paragrafta Râfiî'nin vurgulamak istediği husus, Kur'an'ın i'câz derecesindeki mükemmelliğinin bir yıldız gibi büyük, aşikâr ve güçlü olduğudur. Yıldız, binlerce ışık yılı öteden görünecek kadar büyüktür, parlaktır fakat göz bu ihtişamı algılamakta yanılır, küçük görür. İnkârcılar basiretten yoksun oldukları için Kur'an'ın yıldızlar gibi ışıltılı parlayan i'câz nüktelerini ağızlarıyla söndürülecek kadar zayıf görmüşlerdir. Râfiî, beklenildiği gibi burada tam da konuyla alakalı “Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar.” ayeti ile iktibasta bulunur. Bu paragrafta müellifin inkârcıların itham ve tenkitleri için seçtiği فعصفوا (estiler) fiili kanaatimizce bağlama uygun değildir. Zira عَصَفَ fiilinden عاصفة (fırtına) ismi türetilir ki bu fiil, rüzgârın oldukça kuvvetli esmesi için kullanılır. Nitekim kaynaklarda رِيحٌ hakkında شديدة الهبوب şiddetle esen açıklaması yapılmıştır.⁴² Hâlbuki inkârcıların Kur'an aleyhinde öne sürdükleri şeyler ehemmiyetsiz ve mesnetsiz hezeyanlardan ibarettir. عَصَفَ fiilinin hayalde canlandırdığı kuvvetten tamamen yoksun değersiz boş sözlerdir. Bu iftiraların ciddiyeti, olsa olsa güneşi söndürmek için iki dudağın beyhude çabası kadar olur. O hâlde inkârcıların sözleri için عَصَفَ fiili, iktibasta bulunulan ayetin mazmunu ile münasip düşmemiştir denilebilir.

Diğer bir fasılda ise Râfiî, Kur'an'ın bütün insanları ortak bir noktaya davet edişinden bahseder. Burada şöyle bir cümle kurar: ودعا إليه الناس على اختلافهم فكانما كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَِا “Tüm farklılıklarına rağmen insanları kendisine çağırır. Sanki her ümmeti kendi amel defterine çağırıyormuş gibi.”⁴³

⁴¹ Râfiî, *I'câzu'l-Kur'an*, 31.

⁴² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 9/248. (15 cilt)

⁴³ Râfiî, *I'câzu'l-Kur'an*, 82.

Câsiye suresi 28. ayetten iktibas edilen kısım açıkça dikkat çekmektedir ve herhangi bir tasarrufta bulunulmamıştır. Bu iktibasın da anlam bakımından titizlikle yapıldığını söylemek güçtür. Zira ayette mahşer günü tüm insanların hesaplarının görüleceğinden ve herkesin amellerinin yazılı olduğu kendi kitaplarına çağrılacağından bahseder. Ayetin vermek istediği tehdit mesajı ile cümlenin bir anlam ilişkisi yoktur denilecek kadar azdır.

SONUÇ

Bedî sanatları içerisinde yer alan iktibas sanatı, makale metninde belirtildiği gibi yazarın kendi sözleri içerisinde ayet ve hadisten bir şeyler derç etmesidir. Bu ilk bakışta her konuşmacı yahut yazar tarafından kolaylıkla yapılabilecek sıradan bir şey olarak görülür. Hâlbuki bu alıntılamanın da kusurlusu, vasatı, mükemmeli hatta sanatlısı vardır. Bu çalışmada geçen yüzyılın önemli edebiyatçılarından Mustafa Sâdık er-Râfiî'nin *Î'câzu'l-Kur'ân* adlı eserindeki işbu iktibas sanatı uygulamaları incelenmiştir. Müellifin Kur'an ayetlerine olan vukufiyetinin görüldüğü bu iktibaslarla genel anlamda başarılı olduğu fark edilmiştir. Râfiî'nin, yapmış olduğu iktibaslarla kendi ifadelerini ayetlerle teyit ederken metnin akışına hâlel vermediği gözlemlenmiştir. Çoğunlukla ayetin bağlamı ile kendi mesajı arasında titiz bir paralellik kurmaya özen gösterdiği, bundan dolayı da yapmış olduğu sadece ayetten alıntı bulunmak değil, aynı zamanda ibareye anlam derinliği katmak hükmüne geçtiği anlaşılmıştır. Bu suretle ayet hakkında yapılan muhtelif tefsirler Râfiî'nin ifadelerine de genişlik kazandırmıştır denilebilir. Müellifin bunu yaparken zorlamadan uzak olduğu dikkat çekmektedir. Anlaşılan müellif Kur'an ile içli dışlı oluşunu gayet doğal bir şekilde kendi metnine yansıtmıştır. İktibaslarındaki başarısının sırrı kanaatimizce budur. Muhtemelen zihninde tasarladığı manalar, farkında bile olmadan ayetlerle buluşmuş ve mükemmel bir harmoni içerisinde yazıya dökülmüştür. Eserde nadiren de olsa bu ahenge gölge düşüren iktibaslar mevcuttur. Bunların birkaç örneğine çalışmada yer verildi. Sonuç olarak şu söylenebilir ki Müslüman bir yazar, ayetler ile kurduğu samimi meşguliyeti nispetinde yazılarında en güzel kelimeler olan Kur'an'ın ibarelerindeki harikuladeliğinden istifade edecektir. Bu suretle aktarmak istediği fikirleri bilhassa Müslüman toplum üzerinde daha bir tesire sahip olacaktır. Tekrar edilecek olursa bunun yolu, ikinci bir niyet ve gayretle iktibas yapmaya çalışmak değil, Kur'an ile içten ve derin bir ilişki kurmaktır.

KAYNAKÇA

- 'Avvâdî, Meşkûr Kâzım. "Mu'âradatu'l-Kur'ân fi'l-mi'yâr'il-uslûbî". *Kufa Studies Center Journal* 1/6 (2007), 15-33.
- Ahmed, İzzet Muhammed. "el-İ'câzu'l-Kur'ânî 'inde'r-Râfî'î". *el-Va'yu'l-İslâmî* 20/231 (1984), 16-27.
- Ayyıldız, Erol. "Mustafa Sadık er-Rafî'nin Hayatı, Edebî Cephesi ve Eserleri". *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1989), 27-35.
- Ayyıldız, Erol. "Mustafa Sâdık Er-Râfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 31/353-354. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Bedevî, Abdurrahmân. *Min târihi'l-ilhâd fi'l-İslâm*. Beyrut: Muessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-neşr. 1980.
- Durmuş, İsmail. "İktibas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/52. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Er, Hatice. *Oryantalistlerin Kur'an Vahyi Ve Kur'an'ın Kaynağına Yönelik İddiaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Fekîkî, Abdülhâdî. *el-İktibâs mine'l-Kur'âni'l-Kerim fi's-şi'ri'l-'Arabî*. Şam: Menşûrât Dâru'n-Numeyr, 1996.
- Hamâd, Fâtıme Ahmed. "Ferc Mensî Muhammed, Eseru'l-iktibâs ve't-tadmîn fi şî'ri Lisânu'd-dîn b. el-Hatîb". *Mecelletu Câmi'ati'l-Enbâr* (2017), 68-100.
- Hamûd, Ali b. Muhammed. "Eseru'l-Kur'ân fi şî'ri Ebî Temmâm", *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye* 16 (2010), 180-240.
- Hattâbî, Ebû Suleymân. *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*. (Selâsu Resâil fi i'câzi'l-Kur'ân içinde). thk. Muhammed Halefullâh, Muhammed Za'lûl Selâm. Mısır: Dâru'l-maârif, ts.
- Hecras, Abdülkerîm. "et-Tenâsu'l-iktibâsî ve devruhû fi intâci'd-delâle fi şî'ri Ebi'l-'Atâhiye". *Mecelltu Kulliyeti'l-Âdâb* 3/1 (2017), 116-132.
- İbn Ahmed Lu'lue, bint Abdullâh. "Mu'âradatu'l-Kur'âni'l-Kerîm". *Journal of Al-Farahidi's Arts* 14/49 (2022), 338-361.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Müdhîş*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- İzzuddîn, Buveys. "Hakîkatu'l-i'câzi'l-Kur'ânî 'inde'r-Râfî'î". *et-Turâsu'l-'Arabî* 17/68 (1997), 112-116.
- Kara, İbrahim. "Arap Belâgatında İktibas Sanatı". *Artuklu Akademi* 8/1 (2001), 77-98.
- Keleş, Reyhan. *Divan Şiirinde Lafzî Âyet Ve Hadis İktibasları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).
- Konaklı, Numan. "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2012), 251-290.
- Kur'ân Yolu (Erişim 09 Eylül 2022) el-En'âm 6/44.
- Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Nasreen, Hafsa. "Oryantalistlerin Kur'an Üzerine İddiaları -Eleştirel Bir Çalışma-". çev: Ozat Shamshiyev. *ERUIFD* 1/16 (2013), 109-125.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423, 7/182.
- Polat, Hüseyin. "Oryantalistlerin Kur'ân Araştırmaları Hakkında Türkiye'de Yapılmış Lisansüstü Tezler -Tespit ve Tematik Tasnif". *Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2, 88-109.

- Râfî, Mustafa Sâdık. *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-belâgatu'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1393/1973.
- Salâhuddîn, Abduttevvâb. "er-Râfî'î ve kadıyyetu'l-i'câz fi'l-Kur'ân". *el-Edebu'l-İslâmî* 11/43-44 (2004), 16-26.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yurt, Mehmet Emin. "İ'câzü'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 19.